OUR HERITAGE
ISSN : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-11
Impact Factor (2020) - 6.8

मराठवाडयातील गडकिल्ल्यांची स्थापत्यशैली

प्रा.डॉ. जाधवर बी.डी.
इतिहास विभाग प्रमुख
बलभीम महाविद्यालय, बीड
मो. 9421350873.

प्रस्तावना :

प्राचीन मध्ययुगीन आणि आधुनिक काळामध्ये जगात देशात आणी राज्यात मग तो दे ा भारत असो किंवा भारताशिवाय इतर कोणताही इतर दे ा असेल. तसेच राज्याचा विचार केला तर राज्य हे महाराश्ट्र असेल किंवा महाराष्ट्राशिवाय देशातील वेगवेगळी राज्य असतील. त्या राज्यावर आणी दे ावर राज्यकारभार करणाऱ्या प्राचीन मध्ययुगीन आणी आधुनीक कालखंडातील राज्यांनी आपल्या साम्राज्याचा मुळ कणा, पाया हे गडकिल्ले मानले होते आपल निर्मान केलेल्या साम्राज्याचे वैभव वाढवायचे असेल तर त्यासाठी किल्ल्यांच्या निर्मीतीला आग्रक्रम देणे आव यक होते. भारताचा विचार केला तर भारतीय इतिहासाने असे नमूद केले आहे की प्राचीन काळात भारतीय युद्ध भास्त्रामध्ये किल्ल्याचे स्थान हे अती ाय महत्वाचे मानले आहे. कारण परकीय शत्रू पासून आपल्या साम्राज्याचे संरक्षण आणी प्राप्त प्रदे ावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी किल्ले हे भाक्ती स्थान संबोधले जात होते. छत्रपती ि ावाजी महाराजांच्या निधनानंतर रामचंद्र पंत अमात्यांनी छत्रपतींची राजनिती लिहून त्या राजनितीमध्ये गडकोटाचे महत्व विशद केले होते. रामचंद्र पंत आमात्य यांनी ते महत्व सांगतांना किंवा लिहीतांना असे म्हटले की कोणत्याही राज्याचे सार ते दुर्ग.गड आणि किल्ले विरहीत जे साम्राज्य आहे त्या राज्याची स्थिती म्हणजे अभ्रपट न्याय आहे. "गडकोट हे राज्याचे मुळ, खजिना, सैन्याचे बळ, वस्तिस्थळे, सुखनिद्रगार आणि किंबहूणा गडकोट म्हणजे आपले प्राण रक्षण" अ ा वरिल भाब्दात गडकोट आणि किल्ले या विशयी अमात्य लिहीतात त्याचे हे लिखान एक प्रेरणा देणारे होऊ भाकते.

मध्ययुगीन काळचा विचार केला तर या कालखंडात युद्धतंत्रात तोफा आणी दारूगोळ्याचा वापर सुरू झाला. त्यामूळे गडकोटांची आणी किल्ल्यांची जी प्राचीन बांधणी होती. त्या बांधीत मोठ्या प्रमाणावर बदल होत गेला. मुस्लीम पूर्वकाळ म्हणजे चालूक्य, शिलहार, राश्ट्रकूट, यादव यांच्या राजवटीमध्ये मात्र किल्ल्यांचे महत्व मोठ्या प्रामणावर वाढले. कारण युद्ध प्रसंगी रणमैदाणावर लढणार सैनीक युद्ध करूण करूण थकतो आणी वेळप्रसंगी तो विश्रांती घेतो परंतू किल्ले मात्र या दे ाचे इमानदार सेवक असतात ते कधीही न थकतो साम्राज्याच्या रक्षणासाठी ते उभे असतात वरिल वर्णनाची स्थापत्ये भौली हि साम्राज्याच्या वैभवात वाढ करणारी म्हणून संबोधली जाते त्या स्थापत्ये भौलीने युक्त काही गड किल्ल्यांचा परामर्श आपण या शोध निबंधात घेत आहोत ते खालील प्रमाणे.

प्राचीन काळापासून ते मराठवाडयातील निजामी राजवटीपर्यंत मराठवाडयातील ज्या गडकिल्ल्यांनी आपल्या उभारणीच्या माध्यमातून इतिहासाच्या जडणघडणीत महत्वाची भूमीका पार पाडली त्या काही निवडक किल्ल्या विशयीचे विवेचन येथे करण्यात आलेले आहे.

- **देवगीरी दौलताबाद :**

मराठवाडयाच्या आणी महाराश्ट्राच्याइतिहासाने अनेक संदर्भ देऊन मराठवाडयाची भूमी हि संत—महंतांची भूमी या नावाने नावा रूपास आली व त्या भूमीचा अनेक ठिकाणी उहापोह झाल्याचे दिसते. त ा प्रकारेच या भूमीत उभारण्यात आलेल्या देवगीरी दौलताबादच्या किल्ल्यात जी स्थापत्येशैली किल्ल उभारीत असतांना निर्माण केली. त्यामूळे दे ाच्या इतिहासात या भौलीची आणी किल्ल्याची नोंद घेतली गेली असे म्हणवे लागते. हा वैभव सौंदर्याने परिपूर्ण असलेला किल्ला औरंगाबदहून वेरूळच्या लेण्याकडे जात असताना महामार्गाच्या डाव्या बाजूस उभा असून परकीय पर्यटकांना तो आकर्शीत करतो. या किल्ल्याच्या निर्मिती विशयी असा पूरावा आहे की इसवीसनाच्या 8 व्या शतकात या किल्ल्याची उभारणी राश्ट्रकूट राजा श्रीवल्लभ याने केली. कालांतराने केंद्रीय सत्तेच्या दुबळेपणाचा फायदा घेत कल्याणीच्या चालुक्य राजांनी तेथे वर्चस्व प्रस्थापीत केले. आणी आपली स्वतंत्र राजवट प्रस्थापीत करूण देवगड, धारागीरी दौलताबाद या नावाने त्याचा उल्लेख होऊ लागला. कालांतराने यादव काळातील यादव राजे

आपल्या नावाच्या समोर देव हे पदलावत असत. म्हणून कृश्णदेव, समदेव, हरदेव यांना वरिल नावाने संबोधले जात असे. यादव राज्यांच्या नावाला साजेसा इतर दूसऱ्या ठिकाणी कोठे ही देवगीरी सारखा किल्ला तयार असल्याचे दिसत नाही. या किल्ल्याचे वैि ाश्टये म्हणजे चोरवाटा, फसवेरस्ते, भुयारे, दुर्गम खंदक, यािाय वरिल किल्ल्यास 7 वे ी असून जवळपास 2 किलोमीटर लांबीचा तट तयार आहे. त्या तटास कटक या नावाने ओळखले जाते. यामध्ये एक उंच स्तंभ असून तो 70 मीटर उंच आणी 20 मीटर व्यासाचा जवळपास चार मजली स्तंभ चढून जाण्यासाठी त्याला आतून पायऱ्या आहेत. वरिल स्तंभाचा उल्लेख वेगवेगळया नावाने केला जातो.

ज्यास्तंभाचा उल्लेख जयस्तंभ या नावाने केला जातो त्या स्तंभाच्या समोर बंदिस्त जागा आहे. त्यामध्येच हत्ती हौद आहे याची लांबी 50 मीटर, 30 मीटर रूंदी, आणी 7 मीटर खोली आहे. वरिल वर्णनाच्या हौदाच्या बाजूला कळकोट दरवाजा असून एक महाल आहे. त्यातच चिनी महाल म्हणून संबोघतात, याच महालात संभाजीची पत्नी येसूबाई व राजपूत्र शाहू यांना काही दिवस कैदेत ठेवले होते. देवगीरीच्या स्थापत्य शैलीचा आढावा घेताना अनेक गोश्टींचा येथे उल्लेख करावा लागतो. हौद चिनी महाल या िाय 37 मीटर लांबीच्या भुयारी मार्गाचा उल्लेख करणे क्रमप्राप्त आहे. यालाच "मोठ अंधेरी" किंवा "म ाल का बंगला" म्हटले जाते. हामार्ग फार खडतर आसून सरळ नसून फसव्या वाटांची संख्या जास्त आहे. या िाय किल्ल्यात एक झारोका आहे. या झरोक्याच्या साहयाने बाहेरील शत्रूच्या अंगावर उकळते तेल फेकत असत असे नमूद केले आहे. अनेक उपाध्यांनी सन्मानती केलेले बोपदेव, संगीत सारंगदेव, गोपाल नायल, कल्याणीचे विज्ञाने वर या सर्वांचे राजे इथे वास्तव्य करूण महाराश्ट्राच्या वैभवाची काळजी घेत होते. संत एकनाथ महाराजांचे गुरु जनार्धन स्वामी यांची समाधी याच किल्ल्यावर आहे. अ ी विविध अंगांनी परिपूर्ण अशी स्थापत्य ैली देवगीरीच्या किल्ल्यात दिसून येते.

- **परंडा येथील भुइकोट किल्ला :**

मराठवाडयाच्या क्षेत्रफळाच्या सिमेचा विचार केला तर अनेक जिल्हये या मराठवाडयात येतात. त्या पैकी उस्मानाबाद जिल्हयाचा विचार केला तर या जिल्हयात इतिहास प्रसिद्ध असे दोन किल्ले आहेत. त्यापेकी नळदुर्गचा भूईकोट किल्ला आणी परांडयाचा भूईकोट किल्ला होय. परंडा हे उस्मानाबाद जिल्हयातील एक तालूका आहे त्याला प्राचीन काळी पलियण्ड किंवा प्रत्यंडक या नवाने ओळखले जात होते. वरिल दोन्ही शब्दांचे अर्थ हे 'रमणीय स्थान' असा इतिहासकरानी घेतला आहे. हा किल्ला परंडा शाहराच्या मध्यभागी म्हणजे गजबजलेल्या वस्तीत आहे. याची निर्मीती बहामणी सम्राट हसन गंगू त्याचा वजीर महंमद गवान याने 1477 मध्ये तो उभारला. या किल्ल्यास एकूण 26 बुरूजे आणि मजबूत तटबंदी आहे. त्या गोश्टींमुळे कवींद्र परमनंदांनी िवभारत या ग्रंथात वरिल किल्ल्याचा उल्लेख प्रचंडपूर असा केल्याचे दिसते.

परंडा हे ठिकाण सरहद्दीवर असल्याने त्या काळात स्वामीत्वासाठी अनेक लढाया झाल्या. बहामनीच्या पतनानंतर निझामी वर्चस्व या किल्ल्यावर प्रस्थापीत झाले. निझामी राजवटीत या गडास मोठे महत्व प्राप्त झाले. नंतर म्हणजे 1600 मध्ये काही काळ मोगली वर्चस्व प्रस्थापीत होते. पुढे 1630 मध्ये अदिल हाने किल्ला जिंकूण त्या ठिकाणी असलेली मुलूख मैदानी नावाची तोफ विजापूरला नेल्याचे पूरावे मिळतात. अ ा अनेकांच्या राजवटी सहन केलेला मराठवाडयातील हा महत्वाचा किल्ला होय. बहामनी साम्राज्य ते मराठवाडा कालखंडापर्यंतच्या म्हणजे सुमारे 250 वर्शातील ऐतिहासिक घटनांचा साक्षीदार हा परंडा किल्ला होय. या ठिकाणी अनेक राजकीय उलथापालथी व घडामोडी घडल्याचे दिसते.

वरिल सर्व वर्णनावरून आपणा असे लक्षात येते की हा किल्ला संरक्षणाच्या दृश्टीने अती य बळकट आणी उपयुक्त होता त्याची रचना प्रभावी होती. परंडा किल्ला हा स्थापत्य कलेचा एक चांगल्या दर्जाचा नमूना होता असे म्हणावे लागते. कारण 20 बुरूजांची भक्कम अ ी तटबंदी या किल्ल्यास आहे. या िाय उत्तर दिशेला भव्य प्रवे द्वारातून पूढे गेल्यास बाजूला भासकीय कार्यालय आहे. तसेच किल्ल्याच्या जो संरक्षणात्मक कोट आहे. त्याच्या जवळून बरीच भुयारे बाहेरील खंदकाच्या बाजूने निघताना दिसतात. किल्ल्याच्या प्रत्येक बुरूजावर काही लहान तर काही ठिकाणी मोठयातोफा दिसतात. एवढेच नाही तर किल्ल्यामध्ये आज सुद्धा नृसिंह मंदिर, िवमंदिर व्यवस्थित असल्याचे दिसून येते. किल्ल्यामध्ये असलेली म िद ही 36 खांबावर कोरलेली आसून तिची रचना हि हेमाडपंथी आहे. हे एक महत्वाचे वैि ाश्टये या किल्ल्याचे होय. किल्ल्यातील मंदिरे हि यादवकालीन असावीत असे दिसते. याच मंदिर, मशिदीच्या पाठीमागे असलेल्या पडीक इमारतीत निरनिराळया देवतांच्या मूर्ती आहेत. म िदीच्या समोरील इमारतीत तोफ गोळे आणि बंदूका ठेवलेल्या आसत अ ा बुरूजांची रचना हि वेगळया पद्धतीची करूण ठेवली होती हा विशय महत्वाचा होय.

OUR HERITAGE
ISSN : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-11
Impact Factor (2020) - 6.8

अ ा प्रकारे वरिल प्रमाणे मराठवाडयातील अनेक गड आणि किल्ले यापैकी दौलताबाद आणी परंडा येथील किल्ले आणी ते उभारणीतील स्थापत्य ैली आगदी चिकीत्सपणे या शोधनिबंधात मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

• संदर्भ ग्रंथ :

1) डॉ. भ.ग. कुंटे : बहामनी राज्याचा इतिहास.
2) डॉ. सोमनाथ रोड, मध्ययुगीन भारताचा राजकीय आणी सांस्कृतीक इतिहास.
3) प्रा.म.श्री. माटे, मराठवाडयाचे कला वैभव.
4) भुजंगराव कुलकर्णी, मराठवाडयाचा विकास अभ्यास व चिंतन.
5) अनंत भालेराव – हैद्राबादचा स्वातंत्र्य संग्राम व मराठवाडा.
6) डॉ. राजे ा करपे – मराठवाडयाचा इतिहास, चिन्मय प्रका ान, औरंगाबाद.
7) डॉ. सोमनाथ रोडे – मराठवाडयाचा इतिहास, विद्याबुक्स पब्लि ार्स, औरंगपूरा, औरंगाबाद.